

SELÇUKLU İKTİDARININ BELİRLENMESİNDE ROL OYNAYAN GÜÇLER VE MELİKŞÂH'IN BÜYÜK SELÇUKLU TAHTINA ÇIKIŞI

(The Forces in the Determination of the Political Power in the
Seljuk State and the Accession of Melikşah to the Throne of
Greater Seljuk)

Salim KOCA*

Özet: Eski Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkma hususunda bütün hanedan üyelerine eşit hak tanımaktadır. Hükümdarın sağlığında oğullarından birini veliaht tayin etmesi ve bu veliahtın da tahta çıkması, meseleyi çözmemektedir. Mesele, genellikle “kuvvet ve mücadele yöntemi” ile çözülmektedir. Bu durum Selçuklu devrinde de değişmemiştir. Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan, sağlığında oğlu Melikşâh’ı veliaht tayin edip, gerekli bütün önlemleri aldıysa da Melikşâh, iktidarını korumak için amcası Kirman meliki Kara Arslan Kavurt’a karşı iktidar mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Sultan Melikşâh bu mücadelede, vezir Nizâmü’l-Mülk’ün desteği ve yardımı ile Kavurt’a galip geldiği gibi, iktidarına karşı çıkan güçleri de (Türkmenler, Selçuklu ordusu) birer birer bertaraf etmiştir. Dolayısıyla Sultan Alp Arslan’dan sonra oğlu Melikşâh’ın iktidara gelişi, tamamen Türk hâkimiyet anlayışına uygundur.

Anahtar Kelimeler: Türk Hâkimiyet Anlayışı, “Kuvvet ve Mücadele Yöntemi”, Veliaht Tayin Etme, Selçuklu Devri, Sultan Alp Arslan, Melikşâh, Vezir Nizâmü’l-Mülk, Kirman Meliği Kara Arslan Kavurt, Türkmenler, Selçuklu Ordusu

Abstract: The ancient Turkic understanding of sovereignty recognized equal right for all members of the dynasty to ascent the throne. The fact that the sovereign while in his prime appointing one of his sons as crown prince and that he would then ascent to the throne was no solution to the problem. The question was generally resolved by the methods of “violence and struggle”. This situation remained unchanged in the Seljuk period. The Great Seljuk Sultan Alparslan appointed his son Melikşah while he was in good health as his prime prince and took all the necessary measures. Never the less, Melikşah obliged to struggle for the power against his uncle Qara Arslan Qavurt, Melik of Kirman. Sultan Melikşah was victorious through the help and support of the Grand Vizier Nizamu’l-mulk and in the same way, he overcame other forces such as the Turkmen and the Seljuk Army. Consequently, the way in which Melikşah came into power after his father Alparslan is in complete conformity with the Turkic view of sovereignty.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, skoca@gazi.edu.tr

Key Words: Turkic View of Sovereignty, Meas of Power and Struggle, Appoint a Crown Prince, The Seljuk Period, Sultan Alparslan, Melikşah, Nizamu'l-mulk, Melik of Kirman Qara Arslan Qavurt, Turkmens and the Seljuk Army

Giriş

Eski Türk devletlerinde egemenliğin kaynağı Tanrı idi. Tanrı, egemenliği doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk kağanı idi. Bu duruma göre, “devlet idare etme güç ve yetkisi”, Tanrı tarafından Türk kağanına bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Halk da aynı inanişe katılmaktaydı.

Tanrı bağıışı olan bu güç ve yetkiler, Göktürk yazıtlarında, “kut” (siyasî iktidar), “ülüg veya ülüş” (kısmet, nasip, pay) ve “küç” (güç) gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Tanrı, “kut” bağıışıyla Türk kağanına “hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi” vermekte, yani onu “siyasî iktidar” sahibi kılmaktaydı. “Ülüg veya ülüş” bağıışıyla da Türk ülkesinde bolluk ve bereket yaratmaktaydı. Dolayısıyla Türk kağanına “iktisadî güç” kazandırmış olmaktadır. Verdiği “küç” ile de Türk kağanının savaş yeteneğini artırmakta ve ona zaferler kazandırmaktaydı.

Temeli, Tanrı bağıışına dayanan bu iktidar tipine “karizmatik iktidar” denmektedir. Bu duruma göre, eski Türk devletlerinde iktidar tipi “karizmatik” bir özellik göstermekte idi. Bu iktidar anlayışının icabı olarak, Türk kağanı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yetkilerle (kut, ülüg veya ülüş, küç) donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “tanrı-kral” sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı ise, sadece ilahî bağıışa nail olmaktan ibaretti (Kafesoğlu 1977: 221, 225; Koca 2003: II, 66-68).

Karizmatik iktidar anlayışı, İslâmî dönemde de değişmemiştir. Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmûd, İslâmî dönemde de korunmuş olan Türk egemenlik anlayışını şu veciz ifadelerle belirtmiştir: “Tanrının devlet (kut) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi.” (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 3). Kaşgarlı Mahmûd’un bu sözleri, sadece egemenliğin kaynağını değil, aynı zamanda Türklerde cihânşümûl, yani universal bir dünya görüşünün de mevcut bulunduğunu göstermektedir. Bu duruma göre, Tanrı, sadece Türk topluluklarının değil, bütünüyle dünya milletlerinin idaresini Türk hükümdarına vermiştir.

Aynı şekilde, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün "Siyâset-nâme" adlı eserinde, Türk egemenlik anlayışının bir yansımasını görmek mümkündür. Nizâmü'l-Mülk de bu hususta şöyle demektedir: "*Yüce Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından birini seçer. Onu pâdişahlara lâayık ve övgüye değer meziyetlerle süsler, insanları onun adâleti içinde yaşasınlar, emîn olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Tanrı'nın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder.*" (Nizâmü'l-Mülk 1976: 8, 1982: 11; Köymen 1983: II, 3).

Görüldüğü gibi, Selçuk hükümetinin başı olan Nizâmü'l-Mülk de tıpkı Kaşgarlı Mahmûd gibi Türk egemenlik anlayışının temelini Tanrı başışına bağlamaktadır. Fakat o, Kaşgarlı Mahmûd gibi, Tanrı'nın seçim ve tercihinin Türkler lehinde olduğunu söylememektedir. Büyük Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı Sultan Alp Arslan, Nizâmü'l-Mülk'ün ifadesindeki bu belirsizliğe tam bir açıklık getirmektedir. Sultan Alp Arslan'a göre, "*Tanrı kendisine tevecüh göstererek, onu Ademoğulları arasından, dünya işlerini nizâma koymasına için seçmiş, zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünyayı devletin büyüklüğü ve adâletiyle süslemiş, memleketin caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini çıkmasını emretmiştir.*" (Köymen 1983: 4).

Devrin anlayışını yansıtan bu birkaç örnek de göstermektedir ki, Türk hükümdarı Tanrı'nın seçtiği ve üstün meziyetlerle donattığı kişi idi. İktidar ise, hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Bu duruma göre, iktidar üzerinde bütün hanedan üyeleri eşit hakka sahipti. Fakat Tanrı iradesini, hanedan üyeleri arasından sadece biri üzerinde kullanmaktaydı. Bu da genellikle hükümdarlığa en çok lâayık ve yetenekli bir hanedan üyesi (idoneitas) olmaktaydı. Öyleyse Tanrı'nın seçimi ve tercihi hangi hanedan üyesi üzerinde ve nasıl gerçekleşmekteydi? Tanrı'nın iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu ancak iktidar için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak daima tekrarlanmaktaydı. Hatta hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini veliaht tayin etmesi ve bu şehzadenin tahta çıkması bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliaht olarak tahta çıkan şehzadenin dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Böylece, yeni hükümdarın diğer hanedan üyeleri üzerinde otoritesini kurması ve ülkede hâkimiyetini sağlaması, bazen uzun ve çetin bir mücadeleyi gerektiriyordu. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kütlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa iş başına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi.

Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucu olarak meydana gelen taht mücade-

lelerinin hem iyi hem de kötü tarafları vardı. Özellikle, uzun ve yıpratıcı bir mücadele sonucunda da olsa, devletin dizginleri hanedan üyeleri arasında en dirayetli ve yetenekli olan birisinin eline geçmekteydi. Bu da hiç şüphesiz devletin ve toplumun lehine bir durumdu. Bu mücadelelerin kötü tarafı ise, devleti güçten düşürüp zayıflatması idi. Bu mücadeleler, bazen devlet hayatında öyle yaralar açmaktaydı ki, tamiri yıllar alıyordu. Bazen de devleti çökme noktasına getirmekteydi. Zaten Türk devletleri, dışarıdan gelen darbelerle değil, genellikle iç mücadele sonucunda çökmekteydiler.

Görüldüğü gibi, eski Türk devletlerinde iktidara geliş, yani tahta çıkış, kesin ve belirli bir kurala bağlanamamıştır. Bu hususta şartlara göre çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bu yöntemleri, Selçuklu devri esas alınmak suretiyle şöyle belirlemek mümkündür:

- *Devlet kurucusu olarak tahta çıkmak.*
- *Veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmak.*
- *Kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıkmak.*
- *Devlet adamlarının ve komutanların seçim ve tercihi ile tahta çıkmak.*
- *Metbu hükümdarın menşuru ve onayı ile tahta çıkmak.*

Bu yöntemlerin hepsi Selçuklu devrinde uygulanmıştır. Fakat, Türk egemenlik anlayışına göre, bunlar arasında en geçerli yöntem, “*kuvvet ve mücadele*” yoluyla tahta çıkmaktır. Sultan Alp Arslan’ın zamansız ve talihsiz ölümünden sonra Büyük Selçuklu tahtına, daha önce Sultan tarafından veliaht olarak belirlenmiş olan oğlu Melikşâh çıkarılmıştır. Fakat Melikşâh’ın tahta çıkmasıyla mesele kapanmamıştır; yeni sultanın iktidarını koruyup devam ettirebilmek için amcası Kirman meliki Kara Arslan Kavurt’a karşı çetin bir otorite mücadelesi vermesi gerekmiştir. İşte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu, “Selçuklu iktidarının belirlenmesinde hangi güçlerin rol oynadığı ve Melikşâh’ın tahta nasıl çıktığı” meselesidir. Bu hususta kaynaklarda, kullanılıp değerlendirilmemiş bir hayli bilgi bulunmaktadır. Biz bu bilgileri, yeni bir görüş açısıyla kullanıp, değerlendirmeye çalışacağız.

1. Sultan Alp Arslan’ın Oğlu Melikşâh’ı Selçuklu Tahtı İçin Hazırlaması ve Veliaht Tayin Etmesi

Melikşâh, Sultan Alp Arslan’ın 10 oğlundan biri olup, diğerlerinin adları ise, sırayla “*Ayaz, Togan-şâh, Tegiş, Tutuş, Arslan Argun, Böri Pars, Kıpçak, Alp Melik ve Tuğrul*” idi¹ (İbnü’l-Esir 1987: X, 80; Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 38; el-Bundârî 1943: 48; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 115; Münecimbaşı 2000: I, 45; Anonim Selçuk-

¹ Sultan Alp Arslan’ın ayrıca Sâra ve Âişe adlarında iki kızı bulunuyordu.

nâme, 1952: 8; Sümer 1999: II, 594). Melikşâh, kardeşleri arasındaki yaş sıralamasında Ayaz'dan sonra ikinci sırada gelmekteydi. Yani Sultanın ikinci büyük oğluydu. Babası Toharistan meliki iken 1055 yılında bölgenin merkezi Belh şehrinde doğmuştur. Annesi, Karahanlı hanedanından bir prensesti.

Sultan Alp Arslan, doğumundan itibaren oğlu Melikşâh'a özel bir ilgi ve sevgi göstermiştir. Dolayısıyla onu, tâ başından beri kendisinin halefi ve geleceğin Selçuklu sultanı olarak görmüştür. Ona, “*melik ve şâh*” gibi devrin iki önemli unvanını ortak isim olarak vermesi bile, Sultanın bu husustaki düşüncesinin âdeta bir işareti gibiydi.

Sultan Alp Arslan, emrindeki usta ve yetenekli hocalara, komutanlara verdirdiği özel eğitim ve pratik uygulamalarla oğlu Melikşâh'ı çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir². Sultan, ilk Kafkasya ve Anadolu seferi sırasında onu da yanında götürmüştür. *Bundan güttüğü amaç, ona gelecekteki askerî görevlerinin ilk provasını yaptırmaktır*. Hâlbuki şehzade Melikşâh bu sırada henüz 9 yaşında bir çocuk idi. Buna rağmen o, aldığı eğitimle yaşının çok üzerinde, âdeta yetişkin bir savaşçının beden ve ruh yapısına sahipti. Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı tecrübeli vezir Nizâmü'l-Mülk'ün denetiminde bir miktar kuvvet ile Nahcivan'da kurduğunu ordugâhta bıraktı. Kendisi de ordusunun büyük kısmı ile Gürcistan üzerine yürüdü. Sultan Alp Arslan, Selçuklu ordusu ile Gürcü toprakları üzerinde geniş bir akın harekâtında bulunurken, oğlu Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk de, emirlerindeki kuvvetlerle Doğu Anadolu'ya girdiler; Van gölü civarında birçok müstahkem şehir ve kale fethettiler. Şehzade Melikşâh, yapılan tüm saldırılarda tıpkı büyük Türk komutanları gibi en önde çarpışarak, yaşının kat kat üzerinde çok büyük yetenek ve başarı gösterdi. Bir ara çocuk şehzade burca taktığı kement (veya merdiven) ile surların üzerine çıkarken yere düştü ise de, vezir Nizâmü'l-Mülk'ü çok korkutan bu kazadan hiçbir yara almadan kurtuldu. Öte yandan, Gürcistan seferinden dönen Sultan Alp Arslan, geride bıraktığı oğlu Melikşâh'ın gösterdiği bu olağanüstü cesareten ve elde ettiği başarılarından dolayı çok sevindi ve mutlu oldu (İbnü'l-Esîr 1987: X, 50 vd; Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 24 vd.; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 60-62; Müneccimbaşı 2000: I, 36). Ona karşı güveni ve ilgisi daha da arttı.

Sultan Alp Arslan'ın 1066 yılında çıktığı Kıpçak seferi, şehzade Melikşâh'ın hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur: Sultan Alp Arslan, tıpkı Kafkasya ve Anadolu seferinde olduğu gibi, Kıpçaklar üzerine yaptığı seferde de oğlu Melikşâh'ı yanında götürmüştür. Sultan, bu sefer sırasında, atalarının (Oğuzlar) eski yurtları olan

² Sultan Alp Arslan'ın, oğlu Melikşâh'ın yetişmesi için hangi devlet adamlarını ve komutanları görevlendirmiş olduğunu bilemiyoruz. Nizâmü'l-Mülk, hiç kuşkusuz yetişmesine yardımcı olması için büyük oğlu Cemâlü'l-Mülk'ü Melikşâh'a vezir yapmak istemiştir. Fakat, Cemâlü'l-Mülk, “Benim gibi birisi, bir çocuğa vezirlik etmez” diyerek, babasının bu teklifini küstahça geri çevirmiştir (el-Bundârî 1943: 73).

Minkışlak, Cend, Sabran ve çevresi üzerinde hâkimiyet kurmuş, başta Kıpçak meliği olmak üzere bölgenin bütün beylerini itaat altına almış, özellikle dedesi Selçuk'un Cend şehrindeki mezarını ziyaret etmiş ve ülkenin doğu bölgelerinde bir takım tayinler yaptıktan sonra Harezm üzerinden Horasan'a dönmüştür.

Bu başarılı seferden sonra ordusu ile Merv yolu üzerinden *Râdgân*'a gelen Sultan, burada bütün devlet adamlarının ve komutanların toplanmasını emretti. *Niyeti, oğlu Melikşâh'ın geleceği ile ilgili bir takım kararlar almak ve bunları uygulamaktır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Melikşâh'ın veliahtlığını ilân etmek ve bununla ilgili törenleri yapmaktır. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Sultan, oğlu Melikşâh'ı burada veliaht ilân etti. Onu, devlet adamları ve komutanların önünde mücevherlerle süslü Selçuklu tahtına oturttu. Oğluna, ilerdeki görevleri için önemli öğütlerde bulunduktan sonra ilk biatı bizzat kendisi yaptı. Aynı hareketi törende hazır bulunan devlet adamları ve komutanlar da tekrar ettiler; yani tahta oturan Melikşâh'ın önüne birer birer gelip, yer öpmek suretiyle itaatlerini ve bağlılıklarını bildirdiler. Bundan sonra Sultan Alp Arslan, devlet adamlarından ve komutanlardan bir tören alayı oluşturdu. Oğlu Melikşâh'ı bir ata bindirdi. Devlet adamları ve komutanlar, Melikşâh'ın binmiş olduğu atın arkasında yürürken, Sultan da, bu atın eyer örtüsünü (gâşiye) kendi omzuna alıp, aynı atın önünde birkaç adım yürüyerek, yani atı yedmek suretiyle Müslüman Türk devletlerindeki başka bir âdeti de yerine getirdi (Mirhond 1272: IV, 83; Mirchond's Geschichte der Seldschuken 1837: 85 vd; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 59; İbn Kesîr 1995: XII, 208; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 69; Münecimbaşı 2000: I, 38; Kafesoğlu 1973: 5; Köymen 1992: III, 129)³. Çünkü, tıpkı biat hareketinde olduğu gibi eyer örtüsünü omuza alıp hükümdarın bindiği atın önünde yürümek de, Müslüman Türk devletlerinde itaat ve bağlılık sembolü idi. Bu hareketi, genellikle tâbi (vassal) olan hükümdarlar, metbu olarak tanıdıkları hükümdarlara itaat ve bağlılıklarını göstermek için yapmaktaydılar⁴.*

Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlık törenlerini tamamladıktan sonra verdiği bir emirle hutbelerde kendi adından sonra oğlunun adını da zikrettirmek suretiyle bu kararı, idaresi altında bulunan halk arasında da yaymak ve benimsetmek is-

³ Melikşâh, veliaht tayin edildiği 1066 yılında henüz 11 yaşında idi. Sultan Alp Arslan oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin etmekte gösterdiği aceleciliği, onu evlendirmekte de göstermiştir. Aynı yıl içinde, yani 1066 yılında veliaht Melikşâh ile Karahanlı Semerkant hükümdarlarından Şemsü'l-Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı "Celâliye Hatun"un (Terken Hatun) nikâhı kıyılmıştır. Evlenme işi ise, hemen bu tarihte değil, daha sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Melikşâh, daha sonra Zübeyde Hatun isminde bir hanımla da evlenmiştir. Fakat bu hatunla nikâh ve düğününün ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.

⁴ Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Merçil 1985: 321-327. Kaynakların açık ve kesin ifadelerine rağmen E. Merçil'in "gâşiye"yi "bağlılık ve itaat" değil, "hükümdarlık ve hâkimiyet" sembolü sayması, doğru ve isabetli olmamıştır.

tedi. Fakat, devrin anlayışına göre, bu tayinin geçerli ve meşru sayılabilmesi için önce İslâm dünyasının en büyük otoritesi olan Abbasî halifesi tarafından da tanınması ve onaylanması gerekiyordu. Bunun için Sultan Alp Arslan, hemen Abbasî halifesi Kaim Bi-emrillâh'a bir mektup yazarak, halifeden oğlu Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda izin istedi. Halife de, şehzade Melikşâh'a gönderdiği hil'atle onun veliahtlığını kabul etti ve onayladı. (el-Bundarî 1943: 44). Böylece, şehzade Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda bütün işlemler tamamlanmış oldu.

Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda her şeyi yapmış olmasına rağmen, bu kararını çeşitli vesilelerle "*siyasî vasiyetnâme olarak*" teyit ve ilân etmekten hiçbir zaman geri durmamıştır. Sultan, özellikle Malazgirt savaşından az önce eşine ve vezir Nizâmü'l-Mülk'e ayrı ayrı yazdığı mektuplarda bu siyasî vasiyetnâmesini şu şekilde belirtmiştir: "*Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu, Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşâh'tır.*" (İbnü'l-Esîr 1987: X, 71; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 37 vd. Münecimbaşı 2000: I, 40; Kafesoğlu 1973: 6).

Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan'ın hem oğlu Melikşâh'ın hem de devletin geleceği için daima iki arzusu ve bununla ilgili iki endişesi olmuştur. Onun bu husustaki arzusu, kendisinden sonra oğlu Melikşâh'ın sorunsuz bir şekilde Selçuklu tahtına çıkıp, devletin birliğinin korunması ve devam ettirilmesidir. Endişesi ise, oğlu Melikşâh'ın muhtemel bir iktidar kavgasıyla zarar görüp, devletin birliğinin zayıflaması veya parçalanmasıdır. Sultan, meydana gelebilecek her iki kötü durumu önlemek için gerekli tayini, töreni ve vasiyeti zamanında yapmıştır. Oğlunun adını hutbelerde zikrettirmek ve bu tayini halifeye onaylatmak gibi işleri de ihmal etmemiştir. Ayrıca, büyük devlet adamlarını ve komutanları, oğlu Melikşâh'a karşı gelecekteki efendileri gözüyle bakmaya alıştırmak da, Sultanın bu faaliyetten güttüğü gayeler arasında idi.

2. Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı, İktidarını Kurma ve Yerleştirme Faaliyetleri

Sultan Alp Arslan, Malazgirt zaferinden sonra çıktığı büyük Mâverâünnehir seferinde (1072), âdeta başına gelecek felâketi sezmiş gibi, oğlu ve veliahtı Melikşâh'ı da yanında götürmüştür. Bilindiği gibi, bu sefer sırasında *Yusuf el-Harezmi* adında bir kale komutanı gösterdiği itaatsizlikten dolayı yakalanıp, cezalandırılmak üzere Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirilmiş bulunuyordu. İşte tam bu sırada, Sultan, gururuna mağlûp olarak gösterdiği bir gaflet sonucunda, bu komutanın hücumuna uğrayarak, ağır bir şekilde yaralandı. Sultan Alp Arslan, aldığı ağır yaradan sonra ancak üç gün yaşayabildi. Bu arada Sultan, siyasî vasiyetini bir kere daha gözden geçirme fırsatı buldu. O, özellikle vasiyetine yeni hükümler ekleyip genişleterek, bu vasiyeti daha da

kuvvetli hâle getirdi. Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu siyasî vasiyetin son şekli şöyle idi: “Kendisinden sonra oğlu Melikşâh sultan, Nizâmü’l-Mülk de onun veziri olacak. Her ikisine de itaat edilecek. Büyük oğlu Ayaz’a Belh şehri ve çevresi verilecek. Ayrıca kendisine 500 bin dinar tahsis edilecek. Buna karşılık Ayaz da kardeşi Melikşâh’a işlerinde yardım edecek. Eğer o bu yardımdan kaçınır, babasının vasiyetine aykırı bir harekette bulunursa, bu para Ayaz ile olan mücadelede kullanılacak. Sultanın kardeşi Kara Arslan Ahmed Kavurt’un idaresine de Kirman bölgesine ek olarak Fars bölgesi bırakılacak. Devlet hazinesinden kendisine 50 bin dinar yardım yapılacak. Kavurt ise, Sultanın dul kalacak olan eşi Seferiye Hatun ile evlenecek ve kendisine bırakılan bölgede Melikşâh’a tâbi bir hükümdar olarak hüküm sürecek.” (El-Bundârî 1943: 46; Ebû’l-Ferec Tarihi 1945: I, 325 vd.; Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî) 1998: XIX, 50; Sevim (İbnü’l-Cevzî) 2005: XXVI, 54; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 112; Müneccimbaşı 2000: I, 45).

Böylece siyasî vasiyetini yeni hükümlerle oldukça genişletip sağlamlaştıran Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh’ın veliyetini son bir kere daha teyit ve tasdik ettirmeyi de unutmadı. Başta vezir Nizâmü’l-Mülk olmak üzere huzurunda hazır bulunan devlet adamlarına ve komutanlara oğlu Melikşâh’a itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair tekrar yemin ettirdi. Çok güvendiği yetenekli veziri Nizâmü’l-Mülk’ü de, kendisinden sonra devlet işlerini düzene koyması ve gerekli tedbirleri alıp uygulaması için oğlu Melikşâh’a vasî ve vezir tayin etti (el-Bundârî 1943: 46; Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 38; Kafesoğlu 1973: 8). Sultan Alp Arslan, böylece siyasî vasiyetini bir kere daha ortaya koyup, bunu devlet adamlarına onaylattıktan sonra –son arzusuna ulaşmış bir insanın mutluluğu içinde- hayata gözlerini yumdu.

Sultan Alp Arslan’ın siyasî vasiyetini burada bir kere daha gözden geçirip değerlendirecek olursak, durum şudur: Görüldüğü gibi, Sultan ömrünün son üç gününü, -hem de ölüm döşeginde- oğlu Melikşâh’a Selçuklu tahtını garantileyebilme düşünce ve faaliyetleriyle geçirmiştir. O, bu arada, yarasının verdiği ıstırapın yanında en büyük arzusuna ulaşmış olmanın manevî huzurunu da tatmıştır. Çünkü, yerini almasını istediği oğlu Melikşâh, bu sırada büyük bir şans eseri olarak yanında bulunuyordu. Dolayısıyla Sultan, oğlu ile ilgili vasiyetini bir kere daha teyit ve ilân etme fırsat ve imkânı bulmuştur. Burada Sultanı memnun eden en önemli husus, yanında bulunan devlet adamları ve komutanlardan bu vasiyete karşı hiçbir muhalefet hareketi gelmemiş olmasıdır. Buna rağmen Sultanın, niyet ve tavrından endişe duyduğu iki hanedan üyesi vardı. Bu hanedan üyelerinden biri büyük oğlu Ayaz, diğeri kardeşi Kirman meliki Kara Arslan Kavurt idi. Bunlardan özellikle Kavurt, merkezî Selçuklu iktidarına karşı zaman zaman isyanlarıyla Sultan Alp Arslan’ı zor durumlarda bırakmış bir hanedan üyesiydi. Üstelik Kavurt, bu isyanların birinde Sultan Alp Arslan’ın emrindeki ordu

mensuplarıyla temas kurmuş olup, onlardan yardım vaadi almıştı. Sultan durumu tam zamanında öğrenip gerekli önlemleri aldıysa da, ordusunun bu tutumu kendisini son derece korkutmuş idi (Köymen 1963: 67 vd.; Merçil 1980: 43). İşte bu durumları göz önüne alan Sultan Alp Arslan, her iki hanedan üyesine de çeşitli imkânlar sağlayarak, oğlu Melikşâh'ın sultanlığına karşı onlardan gelebilecek tepki ve itirazları önlemek istemiştir. Öte yandan Sultan Alp Arslan'ın, dul kalacak eşi Seferiye Hatun'u kardeşi Kavurt ile evlendirmek istemesi ise, sadece bir Türk geleneğini⁵ yerine getirmek amacıyla gütmüyordu. Sultan Alp Arslan'ın bundan asıl amacı, Seferiye Hatun vasıtasıyla kardeşi Kavurt'u devamlı kontrol altında tutmak ve böylece oğlu Melikşâh'ın güvenliğini sağlamaktı.

Yusuf el-Harezmi yakalanıp, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirildiğinde Selçuklu ordusu Ceyhun ırmağını geçmiş ve Mâverâünnehir'e girmiş bulunuyordu. Burası, Ceyhun nehri kenarında, "*Berzem*" adında küçük bir kasaba idi (İbnü'l-Adîm 1982: 24). Melikşâh'ın tahta çıkış töreni de muhtemelen burada yapıldı. Bu sırada Melikşâh henüz 18 yaşında, yani gençlik çağının baharında bir delikanlı idi. Çok genç olmasına rağmen yaşının çok üzerinde bir olgunluğa sahipti. Altı yıllık meliklik hayatı, ona iktidara uygun pratik yetenekler kazandırmıştı.

Nizâmü'l-Mülk, genç meliğin vasisi ve veziri olarak hemen harekete geçti; tahta çıkış töreni için gerekli hazırlıkları kısa sürede tamamlayıp, büyük devlet adamları ve komutanların huzurunda Melikşâh'ı Selçuklu tahtına oturttu. Bu törende Nizâmü'l-Mülk, tören idare amiri olarak, "*Konuş ey Sultan*" dedi ve ilk sözü Melikşâh'a verdi. Melikşâh da, "*Sizlerin büyükleri benim babam, ortancaları kardeşim, küçükleri de oğullarımdır. Ben, ancak sizlerin haber ve bilgileriniz dahilinde olan şeyleri yapacağım*" dedi. Genç Sultan Melikşâh, babasını kaybetmiş olmanın verdiği büyük üzüntüden dolayı bu mütevazı ve kısa konuşma ile yetinmek istemişti. Fakat, orada hazır bulunanlar bu durumu fark edemediler. Dolayısıyla Melikşâh'ın sözlerine devlet adamlarından ve komutanlardan hiçbir karşılık gelmedi. Tören yerinde kısa bir sessizlik oldu. Bunun üzerine genç Sultan, niyetini hissettirebilmek için bu sözleri bir kere daha tekrarlamak zorunda kaldı. Böylece, genç Sultanın niyetini anlamış olan devlet adamları ve komutanlar, hep bir ağızdan "*emirlerini dinleyip, itaat edeceklerini*" bildirdiler. Bundan sonra devlet adamları ve komutanlar, Sultan Melikşâh'a birer birer biatte bulundular. Sultan Melikşâh da, devlet adamlarına ve komutanlara hil'atler vererek, hükümdarlık görevlerinden birini yerine getirdi. Bu arada Nizâmü'l-Mülk'ün

⁵ Eski Türklerde tek eşle evlilik (monogamie) anlayışı hâkimdi. Bazen erken ölen erkek kardeşlerin dul kalan eşleri, diğer kardeşler ve akraba erkeklerden biri tarafında ikinci eş olarak alınmaktaydı. Türk geleneği olan bu davranışın temelinde, aile ve malın parçalanmaması fikri ile himaye ve destek anlayışı yatmaktaydı. (Koca 2003: II, 106).

vezirliğini onaylayarak, ilk atamalardan en önemlisini gerçekleştirdi. Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk ve Maliye Bakanı (Ebû Sa'd el-Müstevfi) da, ordunun maaşını “700 bin dinar artırma” sözü vererek, askerler arasında olumlu bir hava yarattılar (İbnü'l-Esîr 1987: X, 81; İbn Kesîr 1995: XII, 227; Sevim (İbnü'l-Cevzî) 2005: XXVI, 52; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 50; Ahmed bin Mahmud 1977: I, 114). Böylece, Melikşâh'ın tahta çıkma töreni tamamlanmış ve merhum Sultan Alp Arslan'ın çok önem verdiği vasiyeti yerine getirilmiş oldu.

Bu acele yapılan törenden sonra sıra merhum Sultan Alp Arslan için son görevin ifasına geldi. Bunun için orduya hemen geri dönüş emri verildi. Ordu, Ceyhun nehrini geçinceye kadar Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberi üç gün gizli tutuldu. Bundan sonra cenaze süratle Merv şehrine getirildi. Burada Çağrı Beyin mezarı yanında toprağa verildi.

Melikşâh'ın tahta çıkması ile her şey halledilmiş sayılmazdı. Yeni iktidarın hem içeride hem de dışarıda kabul görmesi, yani tanınması gerekmektedir. Bu durum, genellikle yeni iktidara muhalefet edecek güçlerle mücadele etmek ve bu mücadeleyi de kazanmakla mümkün olabilmekteydi. Özellikle, Türk veraset sistemi, hanedan üyelerini birbirinin rakibi ve düşmanı hâline getirmekteydi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, tahtta her değişiklik, iktidar mücadelelerine, sonu kötü biten acı olaylara ve acımadan dökülen kanlara sebep olmaktaydı. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, bazı hanedan üyelerinin Melikşâh'a da muhalefet etmeleri kaçınılmaz gözükmekteydi. Nitekim, Kirman meliki *Kara Arslan Kavurt*, Melikşâh'a taziyede bulunmamakla, daha da kötüsü “*Türk yas âdetlerine uymamakla*” bu husustaki niyetini ve tavrını açıkça göstermiş bulunuyordu.

İktidar değişikliğine karşı sadece içeriden değil, dışarıdan da olumsuz tepkiler gelebilirdi. Özellikle, komşu devletlerin hükümdarları, iktidar değişikliğini kendi lehlerine değerlendirme yoluna giderek, saldırıya geçebilirlerdi. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini duyan Karahanlı ve Gazneli hükümdarları, ayrı ayrı harekete geçip, Selçuklu ülkesine saldırıda bulunmuşlardır. Bunlardan Karahanlı hükümdarı, önce Selçuklulara ait Tirmiz şehrini, sonra da Ceyhun nehrini aşarak, Belh şehrini işgal etmiştir. Aynı şekilde Gazneliler hükümdarı da, Toharistan'a girip, Çiğilkent'e (Sekelkent) kadar ilerlemiştir. Burada, bölgenin hâkimi olup, “*Emirü'l-Ümerâ*” unvanı taşıyan Sultanın amcası *Osman*'ı maiyetiyle birlikte esir alarak, Gazne şehrine sevk etmiştir (İbnü'l-Esîr 1987: X, 81 vd.; Münecimbaşı 2000: I, 46 vd.).

Öte yandan, babasına karşı son görevini yapmış olan Sultan Melikşâh, devlet adamlarını ve ordusunu alıp, Nişâpûr'a geldi. Minnet ve bağlılıklarını artırmak için ordu mensuplarının maaşını artırdı (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 38 vd.; Sevim (Sıbt

İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 50). Yazdığı bir mektupla babasının ölüm, kendisinin de tahta çıkış haberini Bağdat'taki Abbasî halifesine bildirdi. Halifeden de, kendisini yeni Selçuklu sultanı olarak tanınmasını ve adına hutbe okunmasını istedi (İbnü'l-Esîr 1987: X, 80; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 48).

Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini alan halife *Kaim Bi-emrillâh*, derhal merhum Sultanın İslâm dünyasına yaptığı büyük hizmetleri zikreden, ölümünden dolayı da üzüntülerini bildiren bir bildiri (tevkî') yayımladı. Halifelik veziri de sarayda merhum Sultan için tâziye töreni düzenledi. Tâziye süresince Bağdat'taki bütün çarşılar ve dükkânlar kapalı tutuldu. *Halifenin eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kardeşi olan Hatice Arslan Hatun ile maiyeti de, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tuttular. Hatun ve onun özellikle Türk kökenli hizmetçileri, saçlarını ve yüzlerini yoldular, elbiselerini yırttular. Türk geleneklerine yabancı olan halife, eşinin saçını ve yüzünü yolmasına engel olmak istedi. Hatun, başka bir Türk âdeti gereğince toprak üzerine oturdu. Kardeşi Alp Arslan'ın ruhunu tazîz etmek için de fakirlere para dağıttı.* (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1998: XIX, 51; Sevim (İbnü'l-Cevzî) 2005: XXVI, 52; İbn Kesîr 1995: X, 227; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 114).

3. Kirman Meliki Kara Arslan Kavurt'un Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsü

Sultan Melikşâh'ın iktidarına Melik Ayaz'dan gelmeyen tepki, Kirman meliki *Kara Arslan Kavurt* tan geldi: Melikşâh, Nişâpûr'da devlet işlerini düzene koyduktan sonra amcası Kavurt'a bir mektup yazarak, babasının ölümünü, siyasî vasiyetini ve kendisinin de tahta çıkış haberini bildirdi⁶. Kavurt, cevap olarak, "*Ben büyük kardeşim. Sen küçük oğulsun. Ben, senden daha çok kardeşim Sultan Alp Arslan'ın mirasına lâyığım*" diyerek, Melikşâh'ın sultanlığını tamamen reddetti. Bunun üzerine Sultan Melikşâh da, amcası Kavurt'a "*Oğul var iken kardeş mirasa konmaz*" şeklinde kesin ve sert bir ifade ile karşılıklı bulundu. Amca ve yeğen arasındaki bu sert tartışmadan sonra Nizâmü'l-Mülk ve Temürel gibi devlet adamları ve komutanlar, araya girip, merhum Sultan Alp Arslan'ın vasiyeti hususunda Sultan Melikşâh ile melik Kavurt'u uzlaştırmak istedilerse de, bu mümkün olmadı (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 39; Agacanov 2006: 149)⁷. *Çünkü Kavurt, en yaşlı ve tecrübeli hanedan üyesi olarak tahta çıkma hakkını kendisinde görmekteydi. Üstelik yakınları da, kendisi-*

6 Kavurt, kardeşi Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini aldığı sırada bir rivayete göre, Kirman'da, başka bir rivayete göre de Umman'da bulunuyordu (Merçil 1980: 45).

7 Komutan Temürel, Kavurt'a yazdığı mektupta ona gözdağı niteliğinde olan şu sözleri söylemiştir: "Mülkün, makamın, memleketlerin ve yaptığın fetihler seni gururlandırmasın. Allah, kardeşinin oğluna itaat etmekle kalplerimizi birleştirdi. Askerlerinin, azıtmış olanların anlamsız sözlerini kabul etme! Bil ki, piliç horozu karşı direnemez." (Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 117).

ni Büyük Selçuklu tahtına çıkma hususunda bir hayli teşvik etmişlerdi. Aynı şekilde, Melikşâh'ın emrindeki birçok subay ve asker de, kendisini Selçuklu tahtına çıkmaya gizlice davet etmiş bulunuyordu (Bedâiyü'l-Ezmân 1326: 12; Merçil 1980: 46). Artık, Selçuklu iktidarının geleceği ancak "kuvvet ve mücadele" sonucunda tayin edilecekti. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, yapılması kaçınılmaz iktidar mücadelesini kim kazanırsa, tahtın sahibi o olacaktı.

İktidarın geleceğinin belirlenmesinde rol oynayabilecek bir kuvvet daha vardı. Bu kuvvet, Dandanakan savaşından sonra Selçuklu beyleri tarafından tasfiye edilmiş olan *Türkmenler*di. Dolayısıyla Türkmenler, kendilerini feda eden iktidardaki Selçuklu beylerine karşı devamlı bir muhalefet ve tepki içindeydiler. Onlar, zaman zaman meşru Selçuklu iktidarına karşı harekete geçen hanedan üyelerinin arkasında kuvvetlice yer alıp, bu muhalefet ve tepkilerini açıkça göstermekteydiler. *Türkmenlerin Dandanakan zaferinden beri iktidardaki Selçuklu beylerine karşı sürdürmüş oldukları bu muhalefet ve tepki, şimdi de merkezî Selçuklu ordusuna sıçramış bulunuyordu. Daha doğrusu, devletin Türk devleti olmaktan çıkarılıp, gittikçe İranlaştırılması, Türkmenlerden sonra Selçuklu ordusunun ruhunda da isyan rüzgârları estirmeye başlamıştı. İşin gerçek yüzü şu idi: Sultan Alp Arslan, kendisinden sonra oğlunun sultan olması hususunda büyük devlet adamlarından ve komutanlardan söz almış ve onlar da bu sözlerini yerine getirmişlerse de, Melikşâh'ın iktidarı için bütün bunlar yeterli olmamıştır. Zira, merkezî Selçuklu ordusunun büyük kısmı, Melikşâh'tan çok Kavurt'a Selçuklu tahtına çıkması gereken hanedan üyesi gözüyle bakmaktaydı.* Bu durumda, etkili önlemler alınıp, bunlar zamanında başarıyla uygulanamazsa, Melikşâh'ın iktidarını koruması ve devam ettirmesi çok zor idi. Kavurt karşısında Melikşâh'ın tek bir avantajı vardı. O da, Nizâmü'l-Mülk gibi son derece yetenekli bir devlet adamının yanında bulunması ve kendisini desteklemesiydi. Gerçekten de Nizâmü'l-Mülk, böyle durumlar için görevine tam uygun bir devlet adamıydı.

Kendi adamlarının teşviki ve merkezî Selçuklu ordusundan aldığı davetten dolayı cesareti bir hayli artmış olan Kavurt, ordusunu toplayıp, Şiraz şehri üzerinden Rey şehrine doğru yürüdü. *Amacı, devletin merkezi Rey'i ele geçirip, Selçuklu tahtına çıkmak ve Hemedan civarındaki Türkmenlerle kuvvetlerini birleştirip, yeğeni Melikşâh'ı bertaraf etmektir.* Öte yandan Sultan Melikşâh, babasını zamansız kaybetmiş olmanın yarattığı üzüntü ve tahta sorunsuz çıkmanın verdiği mutluluk içinde, doğuda Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarının tecavüzlerini defetmek için hazırlığını yaparken, amcası Kavurt'un devletin merkezine doğru yürümekte olduğuna dair kendisini fevkalâde endişeye düşüren bir haber aldı. Her şeyin yolunda olduğu bir sırada, taht için amcası Kavurt'un harekete geçmiş olması, Sultan Melikşâh'ın mutluluğunu birden kararttı. Çünkü iç mücadele, dış mücadeleden daha tehlikeliydi. Üstelik Melikşâh,

iktidarını henüz tamamen oturtmuş ve devletin bütün kaynakları üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamış değildi. Dolayısıyla Melikşâh'ın henüz oturmamış ve temelleri sağlamlaştırılmamış olan iktidarı, amcası Kavurt'un harekete geçmesiyle ağır bir şekilde sarsılmış bulunuyordu.

Sultan Melikşâh, amcası ile ilgili bu kötü haberden sonra ordusunu alarak, derhal Nişâpûr'dan ayrıldı. *Melikşâh'ın en büyük korkusu, amcasının kendisinden önce Rey'e ulaşması, devlet hazinesini ile silâhları ele geçirmesi ve Hemedan çevresinde bulunan kalabalık Türkmen kitleleriyle kendi kuvvetlerini birleştirmesiydi.* Genç Sultan, bu olası kötü durumu önleyebilmek için ordusunu mümkün olan en büyük süratle yürüterek, amcası Kavurt'tan önce devletin merkezi Rey'e ulaştı. Savaşta süratin önemini çok iyi bilen Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-Mülk, böylece askerî strateji açısından çok önemli bir avantaj elde etmiş oldular. Daha da önemlisi, Rey şehrinde yanlarına "500 bin dinar ile 5 bin elbise ve silâh" alan Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-Mülk, Kavurt'tan önce Türkmenlerin obalarına gittiler ve bunları Türkmen beylerine dağıtarak, Kavurt ile yapacakları mücadelede onların tarafsızlığını sağladılar. Öte yandan, Sultan Melikşâh'tan ancak iki gün sonra Türkmen obalarına ulaşabilen Kavurt ise, Türkmen beylerinden beklediği desteği ve yardımı göremedi. Çünkü o, bu hususta zamanı iyi kullanamamış, geç kalmıştı. Böylece Kavurt, Sultan Melikşâh'a karşı yürüteceği mücadelede, Türkmenlerin desteğinden ve yardımından mahrum kalarak, kendisi için önemli bir avantajı kaybetmiş oldu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 2; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 116 vd.).

Tarafların orduları, 1073 yılının Nisan ayında, Hemedan yakınlarında (Kerç kapısı) karşı karşıya geldiler. (Merçil, 1980: 48 vd.). İlk çarpışma tarafların öncü kuvvetleri arasında başladı. Melikşâh'ın öncü kuvvetinin başında bulunan komutan (emîr) *Sav-tigin*, Kavurt'un öncü kuvvetine hücum ederek, ilk galibiyeti elde etti. (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 39). Bundan sonra çarpışma sırası tarafların asıl kuvvetlerine geldi. Fakat, tarafların kuvvetleri arasında bir denge bulunmuyordu: Sultan Melikşâh'ın emrinde "Türkmen, Türk, gulâm ve Araplar"dan oluşan büyük bir ordu vardı. Üstelik Melikşâh, Anadolu'da bulunan *Artuk Bey* ile vassal hükümdarları da (Şerefü'd-devle Müslim bin Kureyş, Bahâü'd-devle Mansur bin Dübeys gibi) yardımına çağırılmış bulunuyordu (Anonim Selçuk-nâme, 1952: 8; Turan, 1980: 199). Öte yandan, Kirman meliği Kara Arslan Kavurt'un topladığı ordu ise, "2 bin atlı ile 4 bin yaya"dan oluşmaktaydı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 2). Bu duruma göre, Kavurt'un ordusu, Melikşâh'ın ordusundan sayı bakımından daha az ve zayıf idi. Kavurt, bu zayıflığı ve yetersizliği, daha önce kendisini Selçuklu tahtına davet etmiş olan subayların ve askerlerin kendi tarafına geçmeleriyle kapatabileceğini umuyordu.

Her iki taraf da klasik tarzda, yani öncü kuvvet, merkez kuvveti, sağ ve sol kollar şeklinde savaş düzeni aldılar. Büyük Selçuklu ordusunun merkezinde, başkomutan olarak *Melikşâh* ve yanında da *vezir Nizâmü'l-Mülk* ile *Artuk Bey* bulunuyordu. Sağ kolun başına komutan *Sav-tigin*, sol kolun başına da komutan *Temürel* geçmişti. Bu kolda ayrıca, vassal hükümdarlar ve bunların kuvvetleri yer almıştı. Kirman ordusunun merkezinde ise, *Kara Arslan Kavurt* bulunuyordu. Kavurt'un yedi veya dokuz oğlu vardı ki, bunlardan dördü bu sırada babalarının yanında idi. Kavurt'un oğullarından her biri, Kirman ordusunun merkez kuvveti ile sağ ve sol kollar arasında dağılmışlardı (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 117; Sümer 1999: II, 593; Merçil 1980: 59)⁸

Çarpışma, Kirman ordusunun hücumu ile başladı (16 Mayıs 1073). Kavurt, ilk hücumda vurduğu kuvvetli bir darbe ile *Sav-tigin*'in başında bulunduğu Büyük Selçuklu ordusunun sağ kolunu çökertti ve geri püskürttü. Fakat, sol kolun başında bulunan *Temürel*'in vassal hükümdarlar ile yaptığı kuvvetli bir hücum sonucunda, Kirman ordusu kısa sürede bozguna uğradı. Tıpkı Türkmenler gibi, Büyük Selçuklu ordusundaki subaylar ve askerler de, Kavurt'u hayal kırıklığına uğrattılar. Kavurt, kendi taraftarı gibi gözüken subay ve askerlerin savaş başlar başlamaz saf değiştireceklerini umuyor ve bekliyordu (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 117 vd.). Fakat, Kavurt'un büyük ümitler bağladığı bu saf değiştirme olayı bir türlü gerçekleşmedi. Bu subaylar ve askerler, saf değiştirmeye cesaret edemediler; ancak gevşek savaşmak suretiyle Kavurt'a yardımcı olmak istediler. Fakat, onların bu tavırları da pek işe yaramadı. Çünkü, *Melikşâh*'in ordusunda çok miktarda yabancı soydan kuvvet vardı. Savaşın sonucunu da bu yabancı kuvvetler tayin etmiştir.

Ordusunun çöktüğünü ve dağıldığını gören Kavurt, hayatını kurtarabilmek için tek başına Hemedan dağlarına kaçıp, bir dağ köyünde saklandı. Oğulları, *Melikşâh* tarafından teslim alındı. Böylece Kavurt'un Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

4. Selçuklu Ordusunun Tepkisi ve Kara Arslan Kavurt'un İdam Edilmesi

Öyle anlaşılıyor ki, Kavurt, Büyük Selçuklu ordusunda kendisine meyleden subay ve askerlerin kendi tarafına geçeceğini ümit eder ve beklerken, onlar da, *Melikşâh*'in yenilip, kendi adaylarının savaşı kazanacağını düşünüyorlardı. Sonuç, her iki tarafın da düşündüğü ve arzu ettiği gibi gerçekleşmedi. *Melikşâh*'in savaşı kazanması,

⁸ Tarihçiler arasında Kavurt'un oğullarının sayısı ve adları hususunda farklılıklar ve çelişkiler vardır. Meselâ Sümer'e göre, Kavurt'un 7 oğlu vardı ve adları şöyle idi: "Kirman-şâh, Sultan-şâh, Turan-şâh, İran-şâh, Arslan-şâh, Tuğrul-şâh, Behram-şâh". Merçil'in tespitlerine göre de 9 oğlu vardı ve adları şunlardı: "Sultan-şâh, Emîrân-şâh, Kirmân-şâh, Turan-şâh, Merdân-şâh, Ömer, Hüseyin, Nüh ve Davud".

Selçuklu askerlerini sevindireceği yerde onları son derece kızdırdı. Onlar, bu kızgınlıklarını, savaşın kazanılmasında rol oynayan vassal Arap emîrlerinin askerlerine ve çadırlarına saldırmakla gösterdiler. Melikşâh'ın ordusunda âdeta, Türk ve Türkmen kökenli Selçuklu birlikleriyle vassal yardımcı kuvvetler arasında yeni bir savaş başladı. Derhal olaya müdahale eden Sultan Melikşâh, Selçuklu birliklerini güçlkle durdurabilirdi. Bu arada Selçuklu birlikleri birçok Arap askerini öldürüp, mallarını yağma ederek, savaşın sonucundan memnun olmadıklarını göstermiş oldular (İbnü'l-Esîr 1987: X, 82; Münecimbaşı 2000: I, 47).

Sultan Melikşâh, mücadeleyi kazanmış, iktidarını ve tahtını kurtarmıştı. Fakat, onun endişeleri tamamen ortadan kalkmamıştı. Çünkü, amcası Kavurt'u henüz ele geçirebilmiş değildi. Nitekim, bir köylünün, Kavurt'un saklandığı yer ile ilgili getirdiği sürpriz haber, endişe içinde olan Sultan için âdeta büyük bir zafer müjdesi oldu. Eğer, saklandığı yerde kendisini görmüş ve tanımış olan bu köylünün ihaneti olmasaydı, Kavurt belki kendisini kurtarabilecekti. Fakat talihsizlik, onu burada da arayıp buldu. Sultan Melikşâh, amcası Kavurt'u, saklandığı yerden alıp getirmek üzere *Sav-tigin*'in komutasında bir müfreze gönderdi. Sav-tigin, bu dağ köyüne bir baskın düzenleyerek, Kavurt'u ele geçirdi. Kavurt, şaşkınlık içindeydi; hiçbir direniş göstermedi. Ancak, Sav-tigin'e, kendisini serbest bırakması karşılığında çok miktarda "*iktâ*' ve *mal*" vadedinde bulundu. Bu çekici vaat, gulâmlık terbiyesiyle yetişmiş olan Sav-tigin'i hiç etkilemedi. Çünkü, gulâmların en önemli özellikleri, efendilerine olan bağlılıkları idi. Sultan Melikşâh'a son derece bağlı olan Sav-tigin, "*Sen efendisin, biz köleyiz. Senin istediğin şey hakkında biz hüküm veremeyiz. Beraber Sultana gidelim. Sultan ne hüküm verirse, o geçerlidir*" diyerek, Kavurt'un önerisini hiç düşünmeden geri çevirdi (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 39; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 118)⁹.

Sultan Melikşâh, saklandığı yerden alınıp getirilen amcası Kavurt'u, muhafız alayı (mevkib) ile karşıladı: Bu karşılamada Sultan atının üzerinde oturuyordu. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak çetir, Sultanın başı üzerinde açılmış durumdaydı. Sultanın yanında vezir Nizâmü'l-Mülk de bulunuyordu. Çavuşlar, Kavurt'a atından inmesini ve Sultanın önünde yer öpmesini emrettiler. Bu emir üzerine atından inen ve Sultan Melikşâh'a yaklaşan Kavurt, yer öpmenin onur kırıcı bir davranış olduğunu düşünmüş olmalı ki, sadece Sultanın elini öpmekle yetindi. Sultan Melikşâh, amcasının emre itaat etmemesine aldırmadı; çünkü, onun bu perişan hali kendisini bir hayli etkilemişti. Kavurt'un yüzü sararmış, solmuş ve çökmüş bir hâldeydi. Bu yüz, âdeta üç gün mezarda yatmış bir insanın yüzünü andırıyordu. Kavurt'un ruhunu derinden sarmış olan korku ve ümitsizlik her hâlden belli oluyordu. Bu hüznün verici görüntü,

9 Sadrüddîn Hüseyinî'ye göre, Kavurt'u yakalayıp getiren komutan Temürel idi.

Sultan Melikşâh'a çok dokundu; onda akrabalık ve merhamet duyguları uyandırdı. Merhamet duygusu bütün ruhunu sarmış olan Sultan, felâkete uğramış ve acılar içinde kalmış olan amcasına hararetle sarıldı. Akrabalık ve merhamet duygularının etkisiyle gözleri nemlendi. Bundan sonra Sultan Melikşâh, vezir Nizâmü'l-Mülk'e dönüp, "*Akrabalık bağını kesemem. Soyumu ortadan kaldıramam. Amca baba yerindedir*", dedi (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 39). Bu sözler, vezir Nizâmü'l-Mülk'ü son derece endişelendirdi. Sultanın amcasını bağışlamasından korkan vezir Nizâmü'l-Mülk, bu durumu değiştirebilmek için Melikşâh'a şunları söyledi: "*Mülk, yağmur getirmeyen bir rüzgâr gibidir. Kavurt, sana, içinde çöp bulunan bir gözle bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle acı ve sıkıntı çeken bir kalple görüşüyor (Senin iktidarın ona sıkıntı veriyor. Şimdi de duygu sömürüsü yapıyor). Eğer o galip gelseydi, sana merhamet etmezdi*". Bu sözlere karşılık Melikşâh da, "*Yeryüzünde, sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını öldüren bir kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?*" demek suretiyle mutsuzluğunu belirtip, istemeyerek de olsa fikrini değiştirdiğini bildirdi (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 39 vd.). Böylece, Nizâmü'l-Mülk, tehlikeyi atlattığı olmanın verdiği mutluluk içinde rahat bir nefes aldı.

Bu durumu Türk kültür tarihi bakımından bir kere daha gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, ortaya çıkan manzara şudur: Nizâmü'l-Mülk'e göre, Melikşâh, sultan olarak kalmak istiyorsa, af ve merhamet duygularını bir tarafa bırakıp, gerçekçi olmak zorundaydı. Hâlbuki Sultan Melikşâh, amcasını affetme taraftarıydı. Onun bu düşüncesi ve tavrı, Türk geleneklerine tamamen uygun idi. Dolayısıyla Sultan, amcasını babası yerine koymaktaydı. Her Türk gibi Melikşâh'ta da akrabalık ve merhamet duyguları çok yüksekti. O, amcasını öldürterek, soyuna kötülük yapmak istememekteydi. Fakat, sonuç olarak, Sultan Melikşâh, duygu ve düşüncelerine aykırı da olsa, istemeyerek de olsa, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesine uymak zorunda kaldı. Böylece, Nizâmü'l-Mülk, Melikşâh için tarihî görevlerinden ilkinin yapmış oldu.

Nizâmü'l-Mülk'ün üstlenmiş olduğu tarihî görev ne idi? Nizâmü'l-Mülk'ün bir değil, birçok tarihî görevi vardı. Bunlardan bir kısmı Türk tarihi için olumlu (müspet), bir kısmı da olumsuz (menfi) idi. *Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Türk tarihi için olumsuz görevlerinden biri, hiç kuşkusuz, Sultan Melikşâh'ı Türk geleneklerinden uzaklaştırmaya çalışması idi. Kanaatimizce, o, bu faaliyetiyle, görünürde Sultan Melik-şâh'ın iktidarını, gerçekte ise, kendi iktidarını kurmayı ve sağlamlaştırmayı amaçlamıştır.* Nizâmü'l-Mülk'e göre, Melikşâh'ın uğrayacağı en ufak bir başarısızlık, doğrudan doğruya kendisini iktidardan mahrum bırakacaktı. Öte yandan, Melikşâh'ın zaferi, aynı zamanda vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de zaferi olacaktı. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ı ikna ederken bu durumun tam bilincindeydi.

Gerçekten de, vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ı Türk geleneklerinden uzaklaştırma faaliyetinde ilk başarıyı elde etti: Sultan Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ün etkisinde kalarak, duygu ve düşüncelerini bir tarafa bıraktı. Nitekim o, amcası Kavurt'a karşı tutumunu birden değiştirdi: "Ey amca! Böyle yorgunluk ve perişanlıktan dolayı ne hâle gelmişsin" diyerek üzüntüsünü belirten Melikşâh, birden sertleşti. Bundan sonra Sultan, sözünün devamında, "Kardeşinin vasiyetini bir tarafa atıp, bana karşı yaptığın bu işten utanç duymuyor musun? Kardeşinin ölümü için yas tutmadın; mezarına örtülmek üzere elbise göndermedin¹⁰; yabancılar bile babam için yas tuttu, sen ise vasiyetine önem vermeyip, ölümünden dolayı şenlik yapıp eğlendin; onun çocuğu olan bana karşı saldırıya geçtin. Fakat Allah, sana bu kötü hareketinin cezasını işte böyle verdi" diyerek, amcasını ağır bir dille suçladı ve eleştirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 3; Sevim (İbnü'l-Cevzî) 2005: XXVI, 53; Köymen 1963: 70; Sümer 1999: II, 592). Yeğenin birdenbire sertleşmesi karşısında endişeye kapılan Kavurt, Sultana hitaben, "Tanrı'ya ant olsun ki, sana karşı asla harekete geçmek istemedim. Fakat, senin askerlerin bana gece gündüz mektup gönderip, acele gelmemi bildirdiler. İşte ben, bu nedenle ulu Tanrı'nın hakkımda takdir buyurup, yerine gelmesini istediği şey vesilesiyle harekete geçtim" diyerek, suçu Selçuklu ordu mensuplarının üzerine atmak suretiyle kendisini kurtarmak istedi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 3; Sevim (İbnü'l-Cevzî) 2005: XXVI, 53; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 118 vd.; Köymen 1963: 70). Fakat bu itiraf, Kavurt'un talihini değiştirmeye yetmedi. Aksine Melikşâh'ın kızgınlığını bir kat daha artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Görüldüğü gibi, melik Kavurt'un Selçuklu tahtı için harekete geçerken fikirleri ile, mücadeleyi kaybedip yakalandıktan sonraki fikirleri arasında büyük fark vardır. Bunlardan hangisi doğru ve gerçek idi? Hiç kuşkusuz, Kavurt'un ilk fikri, doğru ve gerçek idi. Merkezî Selçuklu ordusunun daveti, önemli sebeplerden biri idiyse de, Kavurt'un harekete geçmesi için tek başına yeterli değildir. Esasen Türk egemenlik anlayışı, Melikşâh'a tanıdığı tahta çıkma hakkını melik Kavurt'a da tanımaktadır. İşte, Kavurt'u harekete geçiren asıl ve gerçek sebep budur. Kavurt'un, yakalandıktan sonra harekete geçme sebebini tamamen merkezî Selçuklu ordusunun etkisine bağlaması ise, onun hayatı için duyduğu endişeden ileri gelmiştir.

Sultan Melikşâh, Kavurt'tan çok, bu defa ordusunun tutumu karşısında endişe içine düştü. Zira, Melikşâh'ın ordusundaki Türk unsuru, savaşın kazanılmasında rol oynayan vassal kuvvetlere saldırmakla kendisine karşı tepkilerini, Kavurt'a da tarafdarlıklarını ima etmişlerdi. Üstelik onlar, daha önce amcası Kavurt ile temas kurup,

¹⁰ Eski Türklerde bir bey ölünce, diğer beyler ululamak gayesiyle ölünün ailesine çeşitli kumaşlar göndermekteydiler. Türkçe "eşük" adı verilen bu kumaşlar, ölünün mezarı üzerine konmaktaydı. Bu kumaşlar bir süre mezar üzerinde kaldıktan sonra yoksullara dağıtılmaktaydı (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 72).

onu Büyük Selçuklu tahtına davet etmişlerdi. Sultan Melikşâh, ordu mensuplarının Kavurt ile olan bu ilişkisini öğrenince, kaygısı daha da katmerleşti. Artık Melikşâh için durum son derece kritik idi. Orduda meydana gelebilecek bir isyan patlaması, her şeyi bir anda tersine döndürebilir ve mahvedebilirdi.

Sultan Melikşâh, ordusunu yanına alıp, bu endişe içinde Hemedan'a geldi. Burada amcasını ve tutsak aldığı oğullarını hapse koydurdu. Artık Kavurt için, yeğenin merhametine sığınmaktan başka çare kalmamıştı. O da öyle yaptı. Yeğenine ulaştırılmak üzere bir mektup yazdı. O, bu mektubunda özetle şöyle diyordu: *"Beni öldürmek suretiyle Selçuklu hanedanını mahvetme! Benim hakkımda Nizâmü'l-Mülk'ün sana söylediği söz ve tavsiyeye kulak asma! Bana Türklere yakışacak şekilde davran! Babanın ölümünden beri sarf ettiğin paraları sana vereceğim. Ülkemi sana teslim edip, Suriye'ye ya da Hicaz'a gideceğim."* (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi) 1999: XX, 5).

Görüldüğü gibi, melik Kavurt, her şeyden vazgeçiyordu; sadece hayatını kurtarmak istiyordu. Yeğenin merhametinden beklediği tek şey ise, hayatının başlanmasındı. *"Bana, Türklere yakışacak bir şekilde davran"* derken, ondan bunu bekliyordu. Fakat Kavurt'un bu mektubu, affedilmesinden korkulduğu için Sultan Melikşâh'a arz olunmamıştır (Sadrüddin Hüseyinî 1943: 40). *Hâlbuki, yenilmiş ve teslim alınmış rakibi, ortadan kaldırmak, Türk insanlık anlayışı ile bağdaşmıyordu. Türk hükümdarları, yenip teslim aldıkları düşmanlarına ve rakiplerine karşı istisnasız merhamet ve şefkatle yaklaşmaktaydılar. Başka bir deyişle, onlar, esir aldıkları kimselerin hayatlarını daima başışlamakta ve özgürlüklerini geri vermekteydiler.*

Büyük Selçuklu ordusu Hemedan'a gelince, meşru Selçuklu iktidarına karşı daha da tehditkâr ve tecavüzkâr bir tutum takındı: Selçuklu ordu mensupları bu defa vezir Nizâmü'l-Mülk'ü hedef alıp, ondan *"maaş (camegî, mevâcib) ve dirliklerinin (ıktâ', nân-pâre) artırılmasını istediler"*. Özellikle *"Yaşasın Kavurt"* diye gösteride bulundular. Fakat, ordu mensupları için, maaş ve dirliklerin artırılması bir bahane idi. Onlar bu davranışlarıyla Kavurt lehine âdeta ihtilâl provası yapıyorlardı. Nitekim, vezir Nizâmü'l-Mülk, bu istek ve tepkilerin arkasında ordunun Kavurt lehine isyan işaretini görüp anlamakta gecikmedi. Hemen ordu mensuplarının karşısına çıkan Nizâmü'l-Mülk, onlara gayet saygılı ve yumuşak bir şekilde isteklerinde son derece haklı olduklarını söyledi. Bu sorunu Sultan Melikşâh'a arz edip halletmek için onlardan bir günlük izin istedi (Zahîreddin Nişâbü'rî 1332: 31; er-Ravendî 1957: I, 124; Reşideddîn Fazlullâh 1960: II, 44; Hüseyinî el-Yezdî 1331: 494). Fakat, Nizâmü'l-Mülk'ün, ordu mensuplarının isteklerine karşı gösterdiği bu sahte saygı, vezirin kendilerine karşı düşünmüş olduğu tuzağı gizlemektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, Nizâmü'l-Mülk'ün sahte bir saygının arkasına gizlemiş olduğu oyunun farkına varmadılar. Sakinleştiler ve vezirden gelecek haberi beklemeye başladılar.

Vezir Nizâmü'l-Mülk'e göre, melik Kavurt hayatta bulunduğu müddetçe, Sultan Melikşâh'ın ve dolayısıyla kendisinin varlığı ve iktidarı tehlikede idi. Öyleyse, Kavurt meselesinde daha kesin ve köklü bir karar almak ve uygulamak lâzımdı. Nizâmü'l-Mülk, bu hususta kararını çoktan vermiş ve planını yapmıştı. Adamlarına, hemen Kavurt'un idam emrini verdi. *Bundan maksat, Kavurt'u ortadan kaldırmakla ordunun her türlü umut ve hayallerini kırmaktır. Başka bir deyişle onları, lidersiz ve dayanaksız hâle getirmektir.* Nizâmü'l-Mülk'ün adamları, emri yerine getirmek için hemen Kavurt'un yanına gittiler. Önce ondan gizli hazinelerinin yerini öğrenmek istediler. Kavurt bu hususta, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarına hitaben, *"Kirman beldelerinin sınırları daraldı. Geliri azaldı. Halkı ise sakat ve yoksul. Benim orada bulunan hazinem ve malım, ancak Sultanın kölelerinden birine hediye olabilir"* dedikten sonra hayatı için mütevazı dileğini bir kere daha tekrarladı: *"Beni serbest bırakınız, tâ ki Umman beldelerine gideyim ve Sultana bağlı bir amca, şefkatli bir baba olayım. Ben, Sultandan bir şey istemeye muktedir değilim."* (Sadrüddîn Hüseyinî 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 119). Fakat bu sözler, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarını hiç etkilemedi. Kavurt'u, idamını gerçekleştirecek olan tek gözlü Ermeni azmanı ile baş başa bıraktılar. Kavurt, hayatını kurtarmak için tek gözlü Ermeni ile bir saat boğuştu. Gücünün bittiği bir anda tek gözlü Ermeni bu yargısız infazı yay kırışi ile gerçekleştirdi (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî) 1999: 4, 5; el-Bundarî 1943: 49; Merçil 1980: 57 vd.)¹¹.

İş bununla da kalmadı; vezir Nizâmü'l-Mülk'ün bu yargısız infazından, Kavurt'un yanında bulunmaktan başka suçu olmayan dört oğlu da paylarını aldılar. Türk âdetlerine aykırı olarak, bu dört gencin gözlerine de mil çekildi. Bunlardan ikisi ateşin verdiği acıya dayanamayarak hemen orada can verdi (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 4, 5; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 120; Merçil 1980: 60 vdd.).

Ertesi gün Nizâmü'l-Mülk, tıpkı usta bir aktör gibi üzüntülü bir hâlde ordu mensuplarının karşısına çıktı. Onlara, *"meselelerini arz etmek ve halletmek üzere Sultan Melikşâh'ın huzuruna çıktığımı, fakat Sultanı çok üzüntülü gördüğümü, çünkü dün gece Kavurt'un yüzüğünün kaşındaki zehri içerek intihar etmiş olduğunu, dolayısıyla konuyu Sultana açamadığımı"* söyledi. (er-Ravendî 1957: I, 125; Mirchond's Geschichte der Seldschuken, 1837: 93; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: II, 45; Hüseyinî el-Yezdî, 1331: 494 vd.). Bu sözler, nasıl bir tuzağa düşürülmüş olduklarını, ordu mensuplarına açık bir şekilde göstermekteydi. Fakat onlar, daha önce bu tuzağın ne farkına varabilmişler ve ne de bir önlem alabilmişlerdi. İş işten geçmişti. Daha doğrusu, Nizâmü'l-Mülk'ün icraatı, öyle süratli ve sürpriz olmuştu ki, artık ordu mensupları için yapılabilecek fazla bir şey kalmamıştı.

¹¹ Bazı kaynaklarda bu infazın bir Kıpçak Türküne yaptırıldığı söylenmiştir.

Sultan Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk açısından Kirman meliki Kara Arslan Kavurt'un ortadan kaldırılması, meselenin çözümü için yeterli olmadı. Zira, destek verdikleri liderin bu şekilde kallesçe ortadan kaldırılması, Selçuklu ordusunda büyük bir kızgınlık patlamasına yol açtı. Artık Selçuklu askerlerinin gözlerinde isyan ateşi parlıyordu. Sarayın önünde toplanıp, hep bir ağızdan, “*Sultan Alp Arslan, böyle mi vasiyette bulundu? Hâlbuki o, Kavurt Beye belirli bir miktar para ile Kirman ve Fars bölgesinin verilmesini, Seferiye Hatun ile de evlenmesini vasiyet etmişti*” diyerek, Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk'ten açıkça hesap sordular. Yine hep bir ağızdan, “*Biz Sultandan bir şey istemiyoruz. Ancak Nizâmü'l-Mülk'ü istiyoruz. Çünkü, bizim bütün hareket ve tavrımız Nizâmü'l-Mülk'e karşıdır*” diyerek, Sultandan vezirin kellesini istediler. Daha da kötüsü onlar, Sultanın ve vezirin yüzüne karşı sövüp saydılar; ağır lanetler okudular; etrafa saldırarak, devletin ve halkın malını yağma ettiler (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 5. İbnü'l-Esîr 1987: X, 83; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 121).

Durum tehlikeli olduğu kadar da karışık idi. Selçuklu sarayı şaşkınlık, korku, kararsızlık ve çaresizlik içindeydi. Ordunun tutumunu kaygılı ve dikkatli bir gözle izleyen Nizâmü'l-Mülk, önlem almakta acele ediyordu. Çünkü, ordunun Sultan ile vezire karşı duyduğu kızgınlık fırtınası, saraya sıçramak üzere idi. Derhal Sultanın huzuruna çıkan Nizâmü'l-Mülk, “*Durum kötüleşmiştir; buna biraz da sen taraflısın. Bu hususta ne yapılacağını açıkla! Senin iznin dışında benim bir şey yapmam imkânsız. Bu durum karşısında istersen bir önlem al; ya da yapmamı istediğin şeyleri bana emret!*” dedi. Fakat Melikşâh, bu sırada sultan unvanının gerektirdiği otoriteyi kullanmaya kendisini henüz hazır hissetmiyordu. Böylece o, tecrübesizliğin verdiği acelecilik ve acemilikle, “*Büyük ve küçük, az ve çok bütün işleri, hep sana bırakıyorum. Bu hususta benden sana herhangi bir itiraz, senden de bana herhangi bir ret olmaz. Çünkü sen, benim babam durumundasın*” diyerek, vezir Nizâmü'l-Mülk'e tam bir yetki devrinde bulundu. Özellikle, vezirin doğmuş olduğu Tus şehrini kendisine iktâ' ederek, ona güzel bir jest yaptı. Onu özel bir hil'atle onurlandırdı. Ayrıca, ona, “*üzerinde bin kırat altın bulunan bir divit*”¹², yine “*üzeri bin kırat altınla süslenmiş değerli bir boncuk*”, “*100 parça değerli kumaş*”, “*20 bin dinar*”dan oluşan muazzam bir hediye bağışında bulundu. Daha da önemlisi, Sultan Melikşâh, vezirine ilk defa “*atabeg*” unvanını vererek, Selçuklu tarihinde yeni bir unvan ve gelenek ihdas etmiş oldu (Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI 53; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 4; İbn Kesîr 1995: XII, 227)¹³.

12 Sarık, divit ve hokka, Müslüman Türk devletlerinde vezirlik sembolleridir.

13 Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu bağışı şu şekilde belirtir: “Değerli bir ferace”, “altın işlemeli bir sarık”, “bayrak”, “divit”, “20 bin altın”, “100 elbise”, “büyük bir çadır”. Ayrıca, “Tus şehrine ek olarak Horasan'da bir kale” İbnü'l-Esîr 1987: X, 83; Müneccimbaşı 2000: I, 48; Ahmed bin Mahmûd 1977: 121; Köymen 1963:70.

Vezir Nizâmü'l-Mülk çok mutlu idi. Zira o, merhum Sultan Alp Arslan'dan arzu edip de alamadığı her şeyi oğlu Melikşâh'tan istemeden almıştı. Artık, Sultan Melikşâh hangi yetkilere sahipse, vezir Nizâmü'l-Mülk de o yetkilere sahipti. Öte yandan, Sultan Melikşâh için durum tamamen farklı idi. O, hiç de gereği olmadığı halde, vezirini olağanüstü yetkilerle donatmakla, hiç şüphesiz gelecek için kendi önüne aşılması güç bir engel koymuş olmaktadır. Zira, tehlikenin böyle bertaraf edilişi, ileride daha başka bir tehlike doğuracaktır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Sultan Melikşâh'ın Nizâmü'l-Mülk'e yaptığı bu yetki devri, vezirin gittikçe gereğinden fazla güçlenmesine yol açacak ve işin sonunda da bunun zararı Sultana dokunacaktır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bu yetki devri, sonunda vezir Nizâmü'l-Mülk'ü, devletin tam bir ortakçısı hâline getirecektir.

Bu yetki devrinden sonra vezir Nizâmü'l-Mülk, ordu için ne gibi önlemler aldı ve uyguladı? Daha doğrusu, ordunun isyanını nasıl bastırdı? Özellikle ordunun itaat ve disiplinini nasıl sağladı? Bu hususlarda devrin kaynakları garip bir suskunluk içinde olmuşlar, hiçbir bilgi vermemişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, hile ve kurnazlığın en etkili yöntemlerini çok iyi bilen ve uygulayan Nizâmü'l-Mülk için bu iş hiç de zor olmamıştır. O, isyan hareketinin liderlerine kurduğunu tuzaklarla onları birer birer bertaraf ettirmiştir (İbnü'l-Esîr 1987: X, 177). Devlet hazinesini, ordunun desteğini kazanmak için âdeta boşaltmıştır; Selçuklu askerlerine tekrar paralar ve ıktâlar dağıtmıştır (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi) 1999: XX, 5). Sonunda orduda itaati ve disiplini tamamen sağlamıştır. *Böylece, Sultan Melikşâh'ın iktidarını kurtaran ve koruyan kişi olarak vezir Nizâmü'l-Mülk'ün itibarı ve değeri birden artmıştır. Artık o, bundan böyle kendisini Sultan Melikşâh'ın veziri olmaktan çok, tahtın ve iktidarın ortağı olarak görmeye başlayacaktır.*

5. Sultan Melikşâh'ın İsfahan'a Gelişi ve Abbasî Halifesine İktidarını Onaylatması

Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Melikşâh, saltanatının ilk yılının hemen hemen tamamını amcası Kirman meliği Kara Arslan Kavurt'a karşı mücadele ile geçirmiştir. Bu arada tecrübeli ve yetenekli vezir Nizâmü'l-Mülk'ün aldığı ve uyguladığı etkili önlemler sayesinde Kara Arslan Kavurt bertaraf edilerek, iç mücadele başarıyla sonuçlandırılmış, Selçuklu ordusunun itaati ve disiplini tekrar sağlanmıştır. Bundan sonra Sultan Melikşâh, devlet erkânını ve ordusunu yanına alarak, İsfahan'a geldi. Niyeti, devletin merkezini Rey'den İsfahan'a alıp, buraya yerleşmekti¹⁴. Genç Sultan, bir yıllık yoğun mücadelenin vermiş olduğu yorgunluğu üzerinden atmak için bir süre

¹⁴ Genç Sultan Melikşâh, bu düşüncesini daha sonra, 1078 tarihinde gerçekleştirecektir.

İsfahan'da dinlendi. Bu arada, yoksullara, dinin emir ve yasaklarına uyan iyi insanlara (sülehâ) bol miktarda bağışlarda bulunarak, halkı kendisine ısındırmaya çalıştı. *Daha da önemlisi o, tutuklular için genel bir af çıkarmak, yani onları serbest bırakmak suretiyle yeni bir dönem başlattı* (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd 1977: I, 122).

Sultan Alp Arslan, ölmeden az önce vasiyetini ortaya koyarken Melikşâh'ın iktidarına karşı Kirman meliği Kavurt'un yanı sıra büyük oğlu *Ayaz*'dan gelebilecek tehlikeye de işaret etmiş bulunuyordu. Fakat, merhum Sultan Alp Arslan'ın tahmininin aksine melik *Ayaz*'dan kardeşi Melikşâh'ın iktidarına karşı hiçbir olumsuz tepki gelmedi. Melik *Ayaz*, Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra gözünü içeriye değil, dışarıya çevirdi; babasının kendisine bıraktığı ve Karahanlı hükümdarının işgal etmiş olduğu Belh şehrini kurtardı. *Ayaz*, Tirmiz şehrini de geri almak istediysede, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Çok kayıp verdiği Karahanlı kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr 1987: X, 81). Bu olaydan kısa bir süre sonra vefat eden *Ayaz* (1073), Sultan Melikşâh'ın iktidarı için bir tehlike olmaktan tamamen çıktı.

Böylece, Selçuklu ülkelerinde Melikşâh'ın iktidarına karşı herhangi bir tehdit ve tehlike kalmamış oldu. Artık Melikşâh, Selçuklu ülkelerinde Selçuklu saltanatının tek ve rakipsiz otoritesiydi. Ancak, bu iktidarın dinî otorite, yani Abbasî halifesi tarafından da onaylanması gerekiyordu. Bunun için Sultan Melikşâh, komutanlarından *Gevherâyîn*'i Bağdat'a gönderdi. Abbasî Halifesi, iktidar mücadelesinden galip çıkmış olan Melikşâh'a ve saltanatına karşı olumlu bir tavır takındı. Derhal genç Sultanın saltanatını onaylayan bir menşur hazırlattı. Halifelik sarayında düzenlediği bir törende de, bu menşuru bir bayrak ile birlikte Sultan Melikşâh'a verilmek üzere *Gevherâyîn*'e teslim etti. Ayrıca Sultana, "*Mu'izzü'd-dîn*" (Dinin ışığı), *Celâlü'd-dîn* (Dinin ulusu) ve *Kasîm Emîrü'l-Mî'mînîn* (Halifenin ortağı)" gibi yeni unvanlar ve lâkaplar verdi. Selçuklu komutanı *Gevherâyîn* de halifeden aldığı emanetleri, yani menşuru ve bayrağı kısa sürede Sultan Melikşâh'a ulaştırdı. (Bundarî 1943: 50; İbnü'l-Esîr 1987: X, 91; Sevim (İbnü'l-Cevzî) 2005: XXVI, 54; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî) 1999: XX, 6; Kafesoğlu, İA, Melikşah mad., 666 vd.; Kafesoğlu 1973: 16). Bu onay Sultan Melikşâh'ı çok sevindirdi. Çünkü dinî otoritenin onayı, genç Sultanın iktidarına sağlam hukukî bir temel sağlamış bulunuyordu.

S o n u ç

Buraya kadar verilen bilgi bir daha gözden geçirilecek olursa, ortaya çıkan sonuç şudur:

- Türk devletlerinde, hükümdarlar haleflerini taht için ne kadar hazırlarlarsa hazırlasınlar, hatta onların kendilerinden sonra tahta çıkmaları için de ne kadar kuvvetli önlemler alırlarsa alsınlar, sonucu daima “kuvvet ve mücadele” tayin etmekteydi. Çünkü, Türk egemenlik anlayışı, tahta çıkma hakkını sadece veliaht olarak belirlenen hanedan üyesine değil, bütün hanedan üyelerine eşit olarak vermekteydi. Sultan Alp Arslan Türk egemenlik anlayışının bu hükmünü çok iyi bildiği için yaptığı hazırlıklar ve aldığı önlemlerle oğlu Melikşâh'ı kaçınılması mümkün olmayan iktidar mücadelesinde diğer hanedan üyelerinden daha avantajlı hâle getirerek, onu kuvvetlendirmek istemiştir.

- Görüldüğü gibi, iktidar mücadelesi, Melikşâh ile sadece amcası Kirman meliği Kara Arslan Kavurt arasında geçmiştir. Bu mücadeleden önce, şahsı için yapılan mükemmel hazırlıklara ve alınan muazzam önlemlere rağmen Melikşâh avantajlı gözükmemekteydi. Asıl avantajlı gözükene ise Kavurt idi. Zira, bu mücadelede rol oynayabilecek Türkmenler ve Selçuklu ordusu gibi unsurlar, Kavurt'un yanında yer almak ve ona destek vermek eğilimindeydiler. Kavurt, hiçbir gayret sarf etmediği hâlde kendisine destek vermek isteyen bu kuvvet kaynaklarını hiç kullanamamıştır. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Kavurt, tarihin önüne çıkardığı fırsat ve imkânlardan yararlanamayan zayıf bir liderdir. Hâlbuki büyük liderler, tarihin önlerine çıkardığı fırsat ve imkanlardan azami ölçüde yararlandıkları gibi, kendi amaçları doğrultusunda fırsat ve imkân yaratmakta da son derece ustadırlar. Bu özellik, melik Kavurt'ta görülmemektedir.

- Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk ise, bu mücadelede zamana, zemine, şartlara uygun, isabetli ve süratli kararlar alıp uygulayabilen başarılı iki lider olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Zira onlar, zamanında ve süratli bir şekilde alıp uyguladıkları önlemlerle önce Türkmenlerin tarafsızlığını sağlamışlar, sonra da Selçuklu ordusunun isyanını önlemişlerdir. Böylece, aleyhlerine olan durumu lehlerine başarıyla çevirip, tarihin akışını değiştirmişlerdir.

- Sultan Melikşâh, ordunun son isyanı karşısında sağlam bir irade ve cesaret ortaya koyamamıştır. Daha doğrusu o, bu meselede sultanlık otoritesini kullanamamış, inisiyatifini tamamen vezir Nizâmü'l-Mülk'ün eline bırakmıştır. Bu hatalı davranışıyla, yani meselenin çözümünü Nizâmü'l-Mülk'e havale etmekle kendisini zayıflatmış, vezirini de kuvvetlendirmiştir. Böylece vezir Nizâmü'l-Mülk, meseleyi çözen kişi olarak Selçuklu iktidarı üzerinde devamlı hâkim ve belirleyici bir güç konumuna yükselmiştir. Ne yazık ki, bu durumun olumsuz etkisi, Sultan Melikşâh'ın bütün saltanatı boyunca sürmüştür.

KAYNAKLAR

- AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2006), *Selçuklular*, (Çev.: E. N. Necef ve A. R. Annaberdiyev), İstanbul.
- AHMED bin Mahmûd (1977), *Selçuk-nâme*, (Haz.: E. Merçil, I.)
- ANONİM *Selçuknâme* (1952), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, (Yay. ve Çev.: F. N. Uzluk) Ankara.
- BEDÂYİÜ'L-Ezmân (1326), *Bedâyü'l-Ezmân fî Vekâ-yı Kirman*, (Yay.: Mehdî Beyânî) Tehran.
- EBÛ'L-FEREC Gregory (Bar Hebraeus) (1945), *Ebû'l-Ferec Tarihi, I*, (Çev.: Ö. R. Doğrul), Ankara.
- EL-BUNDARÎ (1943), *Zubdatü'l-Nusre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev.: Burslan, İstanbul.
- ER-RAVENDÎ (1957), *Râhatü's-Sudûr, I*, Çev.: A. Ateş,
- HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ (1331), el-Urâzet fî Hikâyet el-Selçukiyye, (Çev.: Şerefeddin Yaltkaya), *Millî Tetebbular Mecmuası, I*, 2-3, 5-8, 257-304, 481-496.
- İBNÜ'L-ADÎM (1982), *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Selçuklular Tarihi)*, (Çev.: A. Sevim), Ankara.
- İBNÜ'L-ESÎR (1979, 1987), *El-Kâmil fî't-Târih, X*, (Yay.: C. J. Tornberg, Beyrut, Çev.: A. Özaydın), IX, X, İstanbul.
- İBNÜ'L-KESÎR (1995), *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (Çev.: Mehmet Keskin), İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1973), *Sultan Melikşah*, İstanbul.
- (1977), *Türk Millî Kültürü*, Ankara.
- (1988), *İA, VII*, Melikşah mad. 665-673.
- KAŞGARLI Mahmûd (1939), *Dîvânü'l-Lügati't-Türk, I*, (Çev.: B. Atalay).
- KOCA, Salim (2003), *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Ankara.
- KÖYMEN, M. Altay (1963), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.
- (1977), Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü, *Millî Kültür, I*, 5, 9-16.
- (1983, 1992), *Alp Arslan ve Zamani, II*, Ankara; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamani*, Ankara.
- MERÇİL, Erdoğan (1980), *Kirman Selçukluları*, İstanbul.
- (1985), Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler, *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 321-327.
- MIRHOND (1272, 1339), *Târih-i Ravzatü's-Sefâ, IV*, Yay.: Mir Muhammed bin Seyyid Burhaneddin, Bombay, Tehran; *Mirchond's Geschichte der Seldschiken*, Johann A. Vullers, Giefßen 1837.
- MÜNECCİMBAŞI (Ahmed Dede) (2001), *Câmiü'd-Düvel, I*, (Yay.: ve Çev.: A. Özgül), İzmir.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK (1976, 1982), *Siyâset-nâme*, (Yay. ve Çev.: M. A. Köymen), Ankara.

- REŞİDEDDİN Fazlullâh (1960), *Câmiü'l-Tevârih, II*, (Yay.: A. Ateş), Ankara.
- SADRÜDDİN Hüseyinî (1943) *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Ankara.
- SEVİM, Ali (İbnü'l-Cevzî) (2005), İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XXVI*, 1-84.
- (Sıbt İbnü'l-Cevzî) (1998), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan AlpArslan Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIX*, 1-51.
- (Sıbt İbnü'l-Cevzî) (1999), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XX*, 1-75.
- SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II*, İstanbul.
- TURAN, Osman (1980), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- URFALI Mateos (1962), *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev.: H. D. Andriasyan, Ankara.
- ZAHİREDDİN Nişâbüri (1336), *Zeyl Selçuknâme*, (Yay.: Ebû Hamid Muhammed bin İbrahim), Tehran.